

ISSN : 2395-1273

21 ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2025
ਵਾਂ ਅੰਕ

ਸੰਵਾਦ

www.sanvad.org

Refugee Women (S.L. Prashar) Partition Museum

ESTD. 1892

ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਛਿਮਾਹੀ ਖੋਜ ਰਸਾਲਾ

ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2025
ਅੰਕ-21ਵਾਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਰੈਫ਼ਰੀਡ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ

A Peer Reviewed Punjabi Research Journal

ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ. ਦੀ 'ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸੰਸਥਾ' ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ

ਸਰਪ੍ਰਸਤ

ਡਾ. ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਕਾਹਲੌਂ
ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ (ਕਾਰਜਕਾਰੀ)
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਆਤਮ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ

ESTD. 1892

ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-143002

Sanvad

(Dialogic)

PUNJABI REFEREED RESEARCH JOURNAL

Bi- Annual

A Peer Reviewed Punjabi Research Journal of the Post-Graduate Department of
Punjabi Studies, Khalsa College, Amritsar.

(UGC-CARE APPROVED JOURNAL)

Email : sanvadpunjabi@gmail.com, www.sanvad.org

Patron : Chief Editor:

Dr. A. K. Kahlon

+91 98724-56833

ISSN : 2395-1273

Dr. Atam Singh Randhawa

+91 98722-17273

January-June 2025

ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ

ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ

ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਖਾਲਸਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਯੋਗਰਾਜ ਅੰਗਰਿਸ਼, ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਰਵੀ ਰਵਿੰਦਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਕੁਲਵੀਰ ਗੋਜਰਾ, ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਲਾਇਲਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ

ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਹਿਯੋਗ : ਸਮੂਹ ਸਟਾਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਨੋਟ: ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਮੁਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।

ਚੰਦਾ ਭੇਜਣ ਤੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ

ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

khalsacollegeamritsar@yahoo.com

www.khalsacollege.edu.in

ਚੰਦਾ

ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ : ₹ 3000

ਪੰਜ ਸਾਲਾ : ₹ 1800

ਇਹ ਅੰਕ : ₹ 200

Online Payment: A/c : 3397000100467796 IFSC : PUNB0339700

Punjab National Bank Kot Khalsa, Amritsar

© Principal, Khalsa College Amritsar

‘ਸੰਵਾਦ’ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ
ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ, 146, ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਡੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸੰਵਾਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਰੈਫਰੀਡ ਖੋਜ ਰਸਾਲਾ

ਛਿਮਾਹੀ

ਸਾਲ - 11ਵਾਂ, ਅੰਕ - 21ਵਾਂ || ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2025

ਤਤਕਰਾ

□ ਸੰਪਾਦਕੀ	5
□ ਕੁਆਂਟਮ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ
ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ	9
□ ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ : ਸਮਾਜ-ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗਲਪੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼
ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ	16
□ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ
ਡਾ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ	22
□ ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ (1947) : ਭੂਗੋਲ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ
ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੋਹਲ	28
□ ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ : ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਭਰ ਵਹਿੰਦਾ ਦਰਿਆ
ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	36
□ ਸਰੋਦ ਸੁਦੀਪ : ਸਗਲ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸੰਕੇਤੀ ਸੰਚਾਰ
ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ	44
□ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ : ਇਕ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਛੇ ਅਧਿਆਇ
ਡਾ. ਅਮਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ	55
□ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਦਾ ਨਾਰੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ
ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸਿੱਧੂ	63
□ ਬਾਰਗਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ : ਵਿਯੋਗ-ਗ੍ਰਸਤ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਕਥਨ
ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	69
□ ਧੁਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ
ਡਾ. ਰਜਨੀ ਬਾਲਾ	75
□ ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਾਣਵੀਂ ਦੇ ਨਾਟਕ : 'ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ' ਦੀਆਂ ਸੰਵਾਦੀ ਜੁਗਤਾਂ
ਨਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ	84

□ ਸਾਹਿਤਕ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਡਿਜੀਟਲ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਸੱਤਾ	91
ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ	
□ ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਦਾ ਨਾਵਲ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ	97
ਡਾ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ	
□ ਗਾਈਤਰੀ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਸਪੀਵਾਕ ਦਾ ਸਬਾਲਟਰਨ ਪਰਿਪੇਖ	112
ਡਾ. ਸਤਵੀਰ ਸਿੰਘ	
□ ਅੱਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ : ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ	124
ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ	
□ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪਾਗਲਖਾਨਾ : ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼	128
ਡਾ. ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ	
□ ਲੈਵਿਸ ਹੈਨਰੀ ਮਾਰਗਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ : ‘ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਾਜ’ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ	131
ਦਲਜੀਤ ਕੌਰ	
□ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਰਚਿਤ ‘ਹੀਰ’ ਵਿਚ ਛੰਦ, ਤਾਲ, ਰਾਗ ਅਤੇ ਰਸ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧ	138
ਡਾ. ਪਵਨ ਸਰਵਰ	
□ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਕਟ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ	
ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ	147
ਕੁਲਜੀਤ ਸਿੰਘ	
□ ਸੁਖਜੀਤ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਜਗਤ : ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਵਿਧੀ	156
ਡਾ. ਨਵਜੋਤ ਕੌਰ	

ਪੁਸਤਕ ਗੀਵਿਉ :

• ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਯਾਦਾਂ (ਨਾਵਲ)/ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ : ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ	163
• ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਦੀ ਜੂਨ ਭੋਗਦੇ ਅਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧੁਰਦੇਸ਼ : ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਯਾਦਾਂ : ਡਾ. ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	165
• ਮਨੁ ਪੰਖੀ ਭਇਓ (ਨਾਵਲ)/ਮਨਮੋਹਨ : ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ	168
• ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ (ਆਲੋਚਨਾ)/ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ	170
ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਢੀਂਗਰਾ	

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਰਚਿਤ 'ਹੀਰ' ਵਿਚ ਛੰਦ, ਤਾਲ, ਰਾਗ ਅਤੇ ਰਸ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧ

ਡਾ. ਪਵਨ ਸਰਵਰ

ਟੀਜੀਟੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ ਆਫ਼ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ
☎ 9988782886

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਥਾਂ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵੱਜੋਂ ਉਪਜਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਇਉਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅੱਕ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾਈ ਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਨਵੀਂ ਤਾਜ਼ਗੀ ਲਿਆਇਆ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਲਕੀਰ ਦੇ ਫ਼ਕੀਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਬਿੰਬ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਬੋਹੀ ਜਾਪਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਗੀ ਦਿੱਤੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਮਾ ਉਹ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਆਪਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬੀਤੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੁਣਾਉਣਾ ਤੇ ਸੁਣਨਾ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਜੁੱਰਤ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਅਨਿਆਈ ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅੜਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਸੀ। ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਅਨੁਸਾਰ, “ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ‘ਕਿੱਸਾ’ ਸ਼ਬਦ ਲਈ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ‘ਆਖਿਆਨ’ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ‘ਅਖਾਣ’, ‘ਅਖਾਓ’ ਤੇ ‘ਆਖਿਆ’ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਏ। ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ‘ਪ੍ਰੇਮਾਖਿਆਨ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਅਤੇ ਬੀਰ ਰਸੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਿੱਸੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਕਥਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ‘ਕਿੱਸਾ’ ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਉੱਪਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ‘ਮਸਨਵੀ’ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ‘ਚਿੱਠਾ’ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਰੋਮੈਨਸ ਤੇ ਬੈਲੇਡ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਵੀ।² ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ, ਪੈਗੰਬਰਾਂ, ਯੋਧਿਆਂ, ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਪੰਜਾਬ, ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਧਨੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਵੀਰਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀ। ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ। ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀਆਂ ਪੂਰਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਲਾਵਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਹੈ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਸੰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਅਨੋਖਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਮੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤਕ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹੀਏ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਵਧੇਰੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਗਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਜੋਗੀਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਝੁਕਾਅ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੇ ਪਰਮਾਰਥੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦਾ

ਸਾਹਿਤ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਆਮ ਲੋਕ ਮਨ ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਅਤੇ ਲੋਕ ਰੰਗ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਵੀ ਦਿਲਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਦਮੋਦਰ ਵਰਗੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਸਾਹਿਤ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਦਮੋਦਰ(ਹੀਰ) ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੀਲੂ, ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਅਹਿਮਦ ਗੁੱਜਰ ਆਦਿ ਆਰੰਭਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਨਿਖਾਰ ਆਇਆ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਲਈ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਮਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੋਏ ਜਿਵੇਂ ਹਾਸ਼ਮ, ਕਾਦਰਯਾਰ, ਅਹਿਮਦਯਾਰ, ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਆਦਿ। ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ 'ਸੱਸੀ', ਕਾਦਰਯਾਰ ਦਾ 'ਪੂਰਨ ਭਗਤ' ਤੇ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ 'ਸੋਹਣੀ' ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਕਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਆ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਕਥਾਨਕਾਂ, ਪਾਤਰ-ਚਿਤਰਣ ਆਦਿ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਘਾਟ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲੰਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਵਾਰਤਕ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਕਵਿਤਾ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤਕ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਿਹਾ, ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਗਾਇਨ ਅਖਾੜਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੀਤ ਜਾਂ ਬੀਰ ਰਸੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਗਮਤਰੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤ ਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਲੈਂਦੇ।

ਕਿੱਸਾ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ

ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗਾਇਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਗਾਇਕੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਈ। “ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਧੁਨਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਆਦਿ ਵਾਸੀ “ਰੈਡ ਇੰਡੀਅਨਜ਼” ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।³ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਲੋਕ ਧੁਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਸੇ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਗਾਥਾਵਾਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਧੁਨਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ, ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ, ਪੂਰਨ-ਭਗਤ, ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ ਆਦਿ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੇ ਹਰੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਟੁੰਬਿਆਂ ਹੈ। “ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ-ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਗਾਇਨ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਤਰਾਸ਼ੇ, ਸੰਵਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਕਿੱਸਾ ਗਾਇਕੀ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ।”⁴ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ-ਸਾਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਗਾਇਕੀ ਵਿਚ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮਹਿਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਿੱਸਾ ਗਾਇਕੀ ਵੀ ਸਿੱਧੀ-ਸਾਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ-ਬੱਧ ਕਰਕੇ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਗਾਇਕੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਿੱਸਾ ਗਾਇਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਹੈ। ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕੁਝ ਚਿਰ ਦਮੋਦਰ ਦਾ 'ਦਵੱਈਆ ਛੰਦ' ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਲਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣੇ ਰਹੇ ਪਰ 'ਬੈਂਤ' ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੇ ਇਸ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।⁵

ਕਾਦਰਯਾਰ ਨੇ 'ਬੈਂਤ' ਵਿਚ 'ਪੂਰਨ ਦਾ ਕਿੱਸਾ' ਰਚਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਧੁਹ-ਪਾਉਂਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ 'ਜੰਗ' ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ 'ਬੈਂਤ' ਵਿਚ ਰਚਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਲੈਅ ਹੈ। ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਬੈਂਤ' ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਲਈ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਦੋਹੜੇ ਤੇ ਸੱਸੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਲਾਹੀ ਸੰਗੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਅੰਤਰਾਤਮਕ ਰੂਹ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕ ਤੇ ਲੋਕ ਧੁਨੀਆਂ ਸਮਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।⁶ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਹੀਰ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਰੋਦੀ ਅੰਸ਼ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਕਬੂਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਲਿੱਪੀ-ਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਮੌਖਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। “ਲੋਕ ਕਵੀ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਗਮੰਤਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਪ੍ਰਚਾਵੇ ਲਈ ਇਕਠਾ, ਪਿੜਾਂ, ਮੇਲਿਆਂ, ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਗਾ-ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।⁷

ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਗਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। 'ਰਾਸ-ਲੀਲਾ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਲੋਕ-ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। “ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਲੋਕ ਗਾਇਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿਚ 'ਛੰਦ-ਬੱਧ' ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਕ ਸਾਥੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਪੀਲੂ ਦਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਵੀ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।⁸ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚੱਲੀ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਲੋਕ-ਗਾਇਕ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਾਨਦਾਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਹ ਕਿੱਸਾ ਰਚਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਜਾਂ ਯੋਗ ਵਾਰਸਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ 'ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਿੱਠੇ ਰਸ-ਭਰੇ, ਸਾਦੇ, ਸਿੱਧੇ ਰੂਪਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਾਇਆ ਸੀ।⁹ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਅਸਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੋਕ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਸੁੰਦਰ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿਨ-ਤਿਉਹਾਰ, ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ, ਉਤਸਵਾਂ ਤੇ ਉਚੇਚੀਆਂ ਮਨੋਰੰਜਨ ਇਕੱਤਰਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪਾਈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ 27ਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੱਸਣ ਲਈ ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ:

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਲੇਲੈ ਮਜਨੂੰ ਆਸਕੀ ਚਹੁ ਚਕੀ ਜਾਤੀ ।

ਸੋਰਠਿ ਬੀਜਾ ਗਾਵੀਐ ਜਸੁ ਸੁਘੜਾ ਵਾਤੀ ।

ਸਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੋਸਤੀ ਹੁਇ ਜਾਤਿ ਅਜਾਤੀ ।

ਮੇਹੀਵਾਲ ਨੋ ਸੋਹਣੀ ਨੈ ਤਰਦੀ ਰਾਤੀ ।

ਰਾਂਝਾ ਹੀਰ ਵਖਾਣੀਐ ਓਹੁ ਪਿਰਮ ਪਰਾਤੀ ।

ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾ ਪਿਰਹੜੀ ਗਾਵਨਿ ਪਰਭਾਤੀ ॥੧॥¹⁰

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਤੁਕ “ਸੋਰਠਿ ਬੀਜਾ ਗਾਵੀਐ” ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਬਦ “ਗਾਵੀਐ” ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰੀਤ ਕਾਵਿ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਪੱਕ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਦੁੱਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਇਕ, ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਦੇ ਇਕਲੇ-ਇਕਲੇ ਅੰਗ ਨੂੰ ਤਲਬੀਹਾਂ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਗੁਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਉੱਤੇ ਛਾ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਖਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਹੁਕ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੀਰ, ਸੱਸੀ ਜਾਂ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅਜਿਹੀ ਸੰਗੀਤਕ ਹੁਕ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ-ਸੁਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਦਾ ਗਾਇਕੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਮਾਣਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਰਿਵਾਜ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ

ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਉਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਦੇਸ਼ੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੁੱਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਾਰਗਰ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ।¹¹ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਵੀਸ਼ਰ, ਢਾਡੀ, ਤੂੰਬਾ, ਤੂੰਬੀ ਜਾਂ ਕਿੰਗ ਗਾਇਕ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ।

‘ਹੀਰ’ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ (ਬੈਂਤ) ਦਾ ਗਾਇਨ

ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਰਚਿਤ ਹੀਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਚੋਣਵੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਚਾਰੇ ਯਾਰ ਰਸੂਲ ਦੇ ਗੌਰ, ਸੱਭਾ ਇਕ ਥੀਂ ਇਕ ਚੜ੍ਹਦੜੇ ਨੇ।

ਅਬੂ ਬਕਰ ਤੇ ਉਮਰ ਉਸਮਾਨ ਅਲੀ, ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਗੁਣੀਂ ਸੋਹੰਦੜੇ ਨੇ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਦਕ ਯਕੀਨ ਤਹਕੀਕ ਕੀਤਾ, ਰਾਹ ਰੱਬ ਦੇ ਸੀਸ ਵਿਕੰਦੜੇ ਨੇ।¹²

ਇਸ ਬੈਂਤ ਵਿਚ ਤੀਸਰੀ ਤੁੱਕ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਪਾਤਰਾਂ (ਚਾਰ ਖਲੀਫੇ) ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿਦਕ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ‘ਹੀਰ’ ਵਿਚ ਰਾਂਝਾ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਫ਼ਰੋਬ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ:

“ਤੁਸਾਂ ਛੱਤਰੇ ਮਰਦ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ, ਸੱਪ ਰੱਸੀਆਂ ਦੇ ਕਰੋ ਡਾਰੀਓ ਨੀ।

ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਦੇ ਮੁਖ ਲਗਾਮ ਦੇ ਕੇ, ਚੜ੍ਹ ਦੌੜੀਆ ਹੋ ਟੁਣੇਹਾਰੀਓ ਨੀ।

ਕੌਰੋ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾ ਗਾਲ ਸੁੱਟੀ, ਜ਼ਰਾ ਗੱਲ ਦੇ ਨਾਲ ਬੁਰਿਆਰੀਓ ਨੀ।

ਰਾਵਣ ਲੰਕ ਲੁਟਾਇਕੇ ਗਰਕ ਹੋਇਆ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫ਼ਕੀਰ ਦੀਓ ਮਾਰੀਓ ਨੀ।¹³

ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਗਾਇਨ ਰਾਗ ਭੈਰਵੀ ਤੇ ਤਾਲ ਕਹਿਰਵਾ ਕਿਤੇ ਤਾਲ ਦੀਪਚੰਦੀ ‘ਚ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਵਾਰਿਸ ਬਹੁਤ ਰਸੀਲਾ ਗਵੱਈਆ ਸੀ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਹੀਰ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਗਾਉਣ ਤਰਜ਼ ਦਾ ਉਹ ਹੀ ਮੂਜ਼ਦ ਸੀ।¹⁴ ਹੀਰ ਦਾ ਗਾਇਨ ਨਾਮਵਰ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਮ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਤਕ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ‘ਹੀਰ’ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ, ਅਬਿਦਾ ਪਰਵੀਨ, ਇਕਬਾਲ ਬਾਹੂ, ਇਨਾਇਤ ਹੁਸੈਨ ਭੱਟੀ, ਹਿਨਾ ਨਸੀਰੁਲੱਹਾ, ਵਡਾਲੀ ਭਰਾ, ਹੰਸ ਰਾਜ ਹੰਸ, ਗੁਰਦਾਸ ਮਾਨ, ਜਸਬੀਰ ਜੱਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭੈਰਵੀ ਰੰਗ ਨੂੰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਲਾਕਾਰ ਰਾਗ ਭੈਰਵੀ 12 ਸਵਰ ਹੀ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸਾਜ਼ ਹੀ ਵਜਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਘੱਟ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹੀਰ ਦੀ ਲੋਕ-ਪੁੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਰਚਿਤ ਹੀਰ ਦਾ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਰਚਿਤ ‘ਹੀਰ’ ਕਾਵਿ, ਪਿੰਗਲ ਅਤੇ ਅਰੂਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਰੋਤ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ (ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਚਨਾ) ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮਾ (ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਰਚਿਤ ਕਾਵਿ) ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ (ਦੋ ਤੁਕਾਂ) ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੈਂਤ ਰੂਪੀ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਦੋ ਚਰਣ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਚਰਣ ਵਿਚ 18 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ (10+8) ਅੰਤ ‘ਚ ਲਘੂ

ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਧਰੇ-ਕਿਧਰੇ ਬੈਂਤ ਰੂਪੀ ਛੰਦ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਚਰਣਾਂ ਦੀਆਂ 19 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ (12+7) ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਰਚਿਤ 'ਹੀਰ' 621 ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਬੰਦ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ।

ਛੰਦ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ ਨਾਲ ਹੈ। ਛੰਦ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਭਾਉਣ ਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ ਛਿੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਅਟਕਾ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦਾਲ ਵਿਚ ਰੋੜ ਵਾਲਾ ਹਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਸ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਛੰਦ ਸਬੰਧੀ ਪੂਰਣ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਛੰਦ ਸਿਤਾਰ ਦੀਆਂ ਕੱਸੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੁਰਾਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਨੈਂ ਝਨਾਂ ਛੇੜ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਵੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਸੁਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਦੁਨੀਆ ਨਾਲ ਇਕਤਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਛੰਦ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜ ਕੇ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਡੋਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।¹⁵ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਇਸ ਅਮਰ ਤੱਤ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਸਰੋਦ ਦੀਆਂ ਫੁਹਾਰਾਂ ਫੁੱਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਮੋਦਰ ਵਿਚ ਇਸ ਗੁਣ ਦਾ ਘੱਟ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਸ਼ਮ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦਵੱਈਆ ਛੰਦ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਕਵੀ ਸੀ ਪਰ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਹੀਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਰਤਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਗੁੱਜਰ ਨੇ ਝੂਲਣਾ ਛੰਦ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਛੰਦ ਨੂੰ ਕਈ ਬੈਂਤ ਵੀ ਕਹਿ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਝੂਲਣਾ ਤੇ ਬੈਂਤ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਝੂਲਣਾ ਦੇ ਚਾਰ ਚਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮਾਤਰਾ 40, ਵਿਸ਼ਰਾਮ 20,20 ਹਰੇਕ ਚਰਣ ਅੱਠ ਗਣ, ਇਹ 'ਮਣਿਧਰ' ਸਵੈਯੇ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਝੂਲਣੇ ਦੇ ਤੀਜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 37 ਮਾਤਰਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਦੱਸ ਤੇ ਚੌਥਾ ਸੱਤ (10, 10, 10, 7) 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ 5 ਵਿਚ ਵੀ ਝੂਲਣਾ ਛੰਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ 37 ਮਾਤਰਾ ਛੰਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਾਲ ਝੂਲਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

'ਨਾਮ ਇਸ ਝੂਲਣਾ, ਚਾਰ ਕੋ ਭੂਲ ਨਾ, ਹੋਰ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ, ਭੇਦ ਠਾਨੋ।10।11¹⁶ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਝੂਲਣਾ ਛੰਦ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਾਲ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੈਂਤ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਬੈਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਘਰ, ਘਰ ਦੇ ਦੋ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਦੋ ਚਰਣ ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਤੁਕਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਚਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 24 ਤੁਕਾਂ ਤਕ ਵੀ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਦਵੱਈਆ ਦਾ ਵਿਕਾਰ ਰੂਪ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹⁷ ਪਰੰਤੂ ਬੈਂਤ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਝੂਲਣਾ ਛੰਦ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ, ਦਵੱਈਏ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਦਵੱਈਏ ਦੇ ਹਰ ਚਰਣ ਵਿਚ 28 ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਬੈਂਤ ਦੇ ਹਰੇਕ ਚਰਣ ਵਿਚ 20-20(40 ਮਾਤਰਾ) 'ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੈਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਸੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤ੍ਰਾਸ਼ਿਆ ਸੰਵਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਆਮਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ 'ਝੂਲਣਾ' ਛੰਦ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਬੈਂਤ ਦਾ ਕੁਝ ਬੀਜ ਰੂਪੀ ਅੰਸ਼ ਝੂਲਣਾ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਅਪਣਾ ਸਕੇ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦੋਹਿਰਾ, ਚੌਥੀ, ਸੋਰਿਠਾ, ਕਬਿੱਤ, ਦਵੱਈਆ, ਸਿਰਖੰਡੀ, ਨਿਸ਼ਾਨੀ, ਝੂਲਣਾ, ਬੈਂਤ ਆਦਿ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੀਰ ਵਿਚ ਬੈਂਤ ਛੰਦ(40 ਮਾਤਰਾ) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਅੱਵਲ ਹਮਦ ਖ਼ੁਦਾਇ ਦਾ ਵਿਰਦ ਕੀਚੈ, ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਸੂ ਜੱਗ ਦਾ ਮੂਲ ਮੀਆਂ
 SII III ISI S III SS III SS S SI S SI SS =20+21
 ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਹੈ ਰੱਬ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ, ਮਾਸ਼ੂਕ ਹੈ ਨਬੀ ਰਸੂਲ ਮੀਆਂ
 IIS SI S SI I III SI SSI S IS ISI SS =19+18
 ਇਸ਼ਕ ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਦਾ ਮਰਤਬਾ ਹੈ, ਮਰਦ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਭਲਾ ਰੰਜੂਲ ਮੀਆਂ
 III SI ISI S III S III III S IS SSI SS =19+20
 ਖਿਲੇ ਤਿਨਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਕਲੂਬ ਅੰਦਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ਼ਕ ਕਬੂਲ ਮੀਆਂ¹⁸
 II IS I SI ISI SII IS SS S III ISI SS =17+20

ਆਸ਼ਕ ਭੌਰ ਫ਼ਕੀਰ ਤੇ ਨਾਗ ਕਾਲੇ, ਬਾਝ ਮੰਤਰੋਂ ਮੂਲ ਨਾ ਕੀਲੀਏ ਨੀ
 SII SI ISI I SI SI SI SII SI S SSI S=18+18
 ਇਹ ਜੋਬਨਾ ਠੱਗ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਈ, ਟੂਣੇ ਹਾਰੀਏ ਫੈਲ ਛਬੀਲੀਏ ਨੀ
 II IIS SI SSI S S SI SSI SI ISSI S=18+19
 ਤੇਰੇ ਪਲੰਘ ਦਾ ਰੰਗ ਨਾ ਰੂਪ ਘਟਿਆ, ਨਾ ਕਰ ਸੁਹਦਿਆਂ ਨਾਲ ਬਖ਼ੀਲੀਏ ਨੀ
 II ISI S SI S SI IIS S II IIIS SI ISSI S=20+20
 ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਬਿਨ ਕਾਰਨੋਂ ਜ਼ਿਬਾ ਕਰੀਏ, ਬੋਲ ਨਾਲ ਜ਼ਬਾਨ ਰਸੀਲੀਏ ਨੀ¹⁹
 SIISSI II SII IS ISI II SI ISI ISSI S=20+17

ਹੀਰ ਵਿਚ ਛੰਦ, ਤਾਲ, ਰਾਗ ਤੇ ਰਸ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧ

ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ, ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀਆਂ, ਲੋਕ-ਪੁੰਨਾਂ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਪੁੰਨਾਂ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਗ-ਰਾਗਣੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਅਚਾਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਲੋਕ-ਰਚੀ ਦੀ ਝਲਕ, ਸਥਾਨਕ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੌਸਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਖਿੱਚ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਭਿਅਚਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤ ਤੇ ਉਸਦਾ ਗਾਇਨ ਜਨ-ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਸਰਲ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਮਨ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਜੂਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਜਿੰਨਾ ਸੌਖਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਉੱਨਾ ਹੀ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਗਾਇਆ ਤੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਮਨ ਦੀ ਸਹਿਜ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਸਾਜ਼, ਲੋਕ-ਨਾਚ, ਲੋਕ-ਗੀਤ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਗੌਰਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਸੁਹਾਗਾ, ਘੋੜੀਆਂ, ਬਾਲੋ-ਮਾਹੀਆ, ਸੱਸੀ-ਪੁਨੂੰ, ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾ, ਹੀਰ ਆਦਿ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਅਧਿਐਨ ਅਧੀਨ 'ਹੀਰ' ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਲੋਕ-ਪੁੰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀਰ

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਪੁੰਨਾਂ ਆਪਣੀ ਮਧੁਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਅਤੇ ਜਨ-ਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ-ਪੁੰਨਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਸਰਲ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਹ ਮਨ 'ਤੇ ਅਸਰ ਵਧੇਰੇ ਛੱਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਪੁੰਨਾਂ ਮੱਧ-ਸਪਤਕ ਵਿਚ ਹੀ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁੰਨਾਂ ਨੂੰ ਮਧੁਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਦੇ ਖਰਜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਵਰ ਮੰਨ ਕੇ ਗਾਇਆ ਤੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁੰਨਾਂ ਕਾਫ਼ੀ, ਖਮਾਜ, ਬਿਲਾਵਲ, ਭੈਰਵੀ, ਭੈਰਵ ਆਦਿ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਗ ਭੈਰਵੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ 12 ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਭੈਰਵੀ ਦਾ ਮਿਜ਼ਾਜ ਲੋਕ-ਕਲਾਵਾਂ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ। ਹੀਰ ਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭੈਰਵੀ ਕਰਕੇ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਗ ਭੈਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪੁੰਨਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਾਗਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਇਉਂ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਉਚਿੱਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਪੁੰਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।²⁰ 'ਹੀਰ' ਮੂਲ ਰੂਪ 'ਚ ਭੈਰਵੀ ਰਾਗ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭੈਰਵੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੈਰਵੀ ਦੀ ਪੁੰਨ ਨੂੰ ਸਦਾ 'ਸੁਹਾਗਣ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ 12 ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਸਵਰ(ਕੋਮਲ, ਤੀਵਰ) ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ 12 ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਾਰਣ ਰਾਗ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਖੇਤਰ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਭਾਵ ਤੇ ਰਸ ਉਤਪਤੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗ ਭੈਰਵੀ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਪ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਨ ਨੁਮਰੀ, ਦਾਦਰਾ, ਟੱਪਾ ਆਦਿ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਜਨ, ਗੀਤ, ਗਜ਼ਲ ਆਦਿ ਲਈ ਵੀ ਢੁੱਕਵਾਂ ਰਾਗ ਹੈ। ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵੀ ਭੈਰਵੀ ਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਧਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭੈਰਵੀ ਰਾਗ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਕੋਮਲਤਾ, ਸਵਰਾਂ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਗਾਰ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੀਰ 'ਵਾਰਿਸ' ਲਈ ਉਚਿੱਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀਰ ਅਤੇ ਭੈਰਵੀ ਸਮਾਨ-ਅਰਥੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ 'ਹੀਰ' ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਧਰੁਪਦ, ਰਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ:

*ਕਦੀ ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਵਾਲੀ, ਨਾਲ ਸ਼ੌਂਕ ਦੇ ਸੱਦ ਸਦਾਂਵਦਾ ਈ
ਕਦੀ ਧਰੁਪਤਾਂ ਨਾਲ ਕਬਿੱਤ ਛੋਹੇ, ਕਦੀ ਸੋਹਲੇ ਨਾਲ ਰਲਾਂਵਦਾ ਈ
ਸਾਰੰਗ ਨਾਲ ਤਿਲੰਗ ਸ਼ਹਾਨੀਆਂ ਦੇ, ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਦਾ ਭੋਗ 'ਚ ਪਾਂਵਦਾ ਈ
ਸੋਰਠ ਗੂਜਰੀਆਂ ਪੂਰਬੀ ਲਲਿਤ ਭੈਰੋਂ, ਦੀਪਕ ਰਾਗ ਦੀ ਜ਼ੀਲ ਵਜਾਂਵਦਾ ਈ
ਟੋਢੀ ਮੇਘ ਮਲ਼ਾਰ ਤੇ ਰਾਗ ਗਾਵੇ, ਜੈਤਸਰੀ ਵੀ ਨਾਲ ਰਲਾਂਵਦਾ ਈ
ਬੋਲੇ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਹੰਡੋਲ ਗੋਪੀ, ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਲਾਂਵਦਾ ਈ
ਪਲਾਸੀ ਨਾਲ ਤਲਾਸੀਆਂ ਰਾਮ ਕਲੀ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖੜਾ ਸੁਣਾਂਵਦਾ ਈ²⁵*

ਰਾਗ ਭੈਰਵੀ ਵਿਚ 'ਹੀਰ' ਦੀ ਪਰੰਪਰਕ ਧੁੰਨ

ਨੀ ਨੀ ਨੀ ਸਾ ਸਾ ਸਾ ਸਾ ਸਾ ਰੇ ਸਾ ਨੀ ਨੀ ਸਾ ਰੇ ਸਾ ਸਾ ਸਾ ਗਾ ਰੇ ਸਾ ਨੀ
ਹੀ ਰ ਆ ਖ ਦੀ ਜੋ ਗੀ ਆ S S S ਝੂ S ਠ S ਬੋ ਲੇ S S S S
ਨੀ ਨੀ ਨੀ ਸਾ ਸਾ ਸਾ __ ਸਾ ਸਾ ਸਾ ਰੇ ਗਾ ਗਾ ਗਾ __ ਰੇ ਗਾ ਰੇ ਸਾ
ਕੌ ਣ ਰੁੱ ਠ ਝੇ ਯਾ S S ਰ ਮ ਨਾ S S ਵ ਦਾਂ S S S S S S
ਸਾ ਰੇ ਗਾ ਮਾ ਪਾ ਧਾ ਪ ਮਾ ਪਾ ਧਾ ਪਾ ਮਾ
ਈ S S S S S S S S S S S
ਮਾ ਮਾ ਪਾ ਪਾ ਮਾ ਮਾ ਗਾ ਮਾ ਗਾ ਗਾ ਰੇ ਸਾ ਰੇ
ਐ ਸਾ ਕੋ S ਈ S ਨਾ ਮਿ ਲਿ ਆ S S S
ਮਾ ਗਾ ਰੇ ਮਾ ਗਾ ਗਾ ਗਾ ਰੇ ਸਾ ਰੇ ਸਾ ਨੀ
ਮੈ S S S S ਢੂੰ ਡ ਥੱ ਕੀ S S S
ਨੀ ਨੀ ਨੀ ਸਾ ਸਾ ਸਾ ਗਾ ਰੇ ਸਾ ਰੇ ਸਾ ਨੀ ਨੀ ਨੀ ਸਾ ਰੇ ਸਾ ਸਾ
ਜੇ ਝਾ ਗਿ ਆਂ ਨੂੰ ਮੋ ਝ S S S S S ਲੈ ਆਂ S S ਵ ਦਾ

ਲਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵੱਈਆਂ ਦਾ ਹੀਰ ਗਾਇਨ

'ਹੀਰ' ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਗਾਇਆ ਤੇ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੂਬਸੂਰਤ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗਾਇਨ ਵਿਚਲੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ: ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗਜ਼ਲ ਗਾਇਕ ਤੇ ਤਬਲਾ ਨਵਾਜ਼ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਗਜ਼ਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਪ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਨ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੁਮਰੀ, ਦਾਦਰਾ, ਟੱਪਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਕਈ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਇਆ ਹੈ। 'ਹੀਰ' ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਵੱਖਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਕੰਠ ਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਇਕ-ਇਕ ਸਵਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਸੁਆਦ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੀਰ ਗਾਇਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਗ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਾਇਨ ਸਮੇਂ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਗ ਸ਼ੁੱਧ ਭੈਰਵੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।²²

ਆਬਿਦਾ ਪਰਵੀਨ: ਆਬਿਦਾ ਪਰਵੀਨ ਨੇ ਸੂਫੀ ਗਾਇਕੀ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਆਬਿਦਾ ਨੇ ਹੀਰ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਹਿਰਵਾ ਤਾਲ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਰਬਾਬ, ਬੰਸਰੀ, ਡੱਫ ਤੇ ਢੋਲਕ ਤੇ ਘੁੰਗਰੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।²³

ਇਨਾਇਤ ਹੁਸੈਨ ਭੱਟੀ: ਹੁਸੈਨ ਭੱਟੀ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੁਲਤਾਨੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਬਾਰੀਕ ਮੁਰਕੀਆਂ ਨਾਲ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਦਾ ਹੈ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਉੱਭਰ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਦੇ ਗਾਇਨ ਸਮੇਂ ਸਵਰ-ਮੰਡਲ, ਹਰਮੋਨੀਅਮ, ਬੰਸਰੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਬਾਰੀਕ ਮੁਰਕੀਆਂ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨਾਇਤ ਹੁਸੈਨ ਭੱਟੀ ਰਾਗ ਮਿਸ਼ਰਤ ਭੈਰਵੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਕਰਦਾ ਹੈ।²⁴

ਹੀਰ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਲੈਅ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਯੋਗ

ਲੋਕ-ਪੁੰਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੈਅ-ਸੂਚਕ ਸਾਜ਼ ਨਾਲ ਗਾਈਆਂ ਤੇ ਵਜਾਈਆਂ ਜਾਣ 'ਤੇ ਆਨੰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਲੈਅਸੂਚਕ ਸਾਜ਼ ਬਿਨ੍ਹਾ ਵੀ ਲੋਕ-ਪੁੰਨਾਂ ਨੂੰ ਗਾਇਆ ਤੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਲੈਅ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਨਿਬੱਧ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸੋਹਜ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕ-ਪੁੰਨਾਂ ਵਿਚ ਤਾਲ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

‘ਲੈਅ’ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚਲੇ ਨਿਯਮ ਹਨ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਨ ਦਾ ਚੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਡੁੱਬਣਾ, ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਵੇਗ, ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਚਹਿਕਣਾ, ਨੱਚਦੇ ਮੋਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਲੁੱਕਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਲੈਅ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਮਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਨਿਯਮਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਾਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਛੰਦ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਲੈਅ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਵਿਲੰਬਤ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਦਰੁੱਤ ਲੈਅ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਰਚਿਤ ਹੀਰ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ 40 ਮਾਤਰਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗਾਇਨ ਲਈ ਤਾਲ ਕਹਿਰਵਾ(ਮੱਧਮ ਲੈਅ) ਵਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸਾਜ਼ ਡੱਫ਼, ਢੋਲਕ, ਘੜਾ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਲ ਕਹਿਰਵਾ:

ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਰ

1	2	3	4	5	6	7	8
ਧਾ	ਗੇ	ਨਾ	ਤੀ	ਨਾ	ਕੇ	ਥਿ	ਨਾ
x				੭			

ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਕਾਰ

1	2	3	4	5	6	7	8
ਥਿੰ	ਸ	ਤਰੱਕ	ਥਿੰਨ	ਸ	ਸੁ	ਤੱਕ	ਤੱਕ
x				੭			

ਤੀਜਾ ਪ੍ਰਕਾਰ

1	2	3	4	5	6	7	8
ਥਿੰ	ਥਿੰ	ਸ	ਤਰੱਕ	ਥਿੰ	ਥਿੰ	ਸ	ਤਰੱਕ
				15			

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਤਾਲ ਕਹਿਰਵਾ ਉਪ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ, ਸੁਰਮ ਸੰਗੀਤ, ਸੂਫੀ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ 'ਚ ਵਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਿਰਵਾ ਤਾਲ ਅੱਠ ਮਾਤਰਾ ਤਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਲੈਅ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ, ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਅਤੇ ਬੀਰ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੀਰ ਗਾਇਨ 'ਚ ਛੰਦ ਬੈਂਤ, ਰਾਗ ਭੈਰਵੀ, ਤਾਲ ਕਹਿਰਵਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਸੁਣਨ ਤੇ ਮਾਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1983, ਪੰਨਾ 18
2. ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2011, ਪੰਨਾ 356
3. ਪੰਨਾ ਲਾਲ ਮਦਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1986, ਪੰਨਾ-22.
4. ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਰਾਸਤ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2005, ਪੰਨਾ-10.
5. ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2005, ਪੰਨਾ-232.
6. ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਅਧਿਐਨ, ਨਿਊ ਏਂਜ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1987, ਪੰਨਾ-22-23.
7. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 2011, ਪੰਨਾ- 568.
8. ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੁਸਾਇਟੀ ਲਿਮਟਿਡ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1996, ਪੰਨਾ-16.
9. ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਉਬਰਾਏ ਦੀਵਾਨਾ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਰਚਨਾ, ਨਰੀਖਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦਸੰਬਰ 1988, ਪੰਨਾ-48.
10. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ ਜੱਗੀ, ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1987, ਪੰਨਾ-234.
11. ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ, 'ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ', ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਸੰਪਾ.) ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਅੰਕ 27, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1986, ਪੰਨਾ-161.
12. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ (ਮੂਲ ਪਾਠ ਆਧਾਰਿਤ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਤਲ) ਪਾਠ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2017, ਪੰਨਾ 61
13. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ (ਮੂਲ ਪਾਠ ਆਧਾਰਿਤ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਤਲ) ਪਾਠ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2017, ਪੰਨਾ 78
14. ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰਿੰ. ਸ.ਸ ਅਮੋਲ, ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਤੇ ਕਿੱਸਾ ਕਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ(ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 2011, ਪੰਨਾ 643
15. ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ, ਛੰਦ ਆਲੋਚਨਾ (ਅਨੁ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ), ਮਾਰਚ 1961, ਪੰਨਾ 24
16. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੂੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2011, ਪੰਨਾ 34
17. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਿਤੀਗਣ, ਪੰਨਾ 55
18. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ (ਮੂਲ ਪਾਠ ਆਧਾਰਿਤ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਤਲ) ਪਾਠ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2017, ਪੰਨਾ 1
19. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ(ਸੰਪਾ.), ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ (ਮੂਲ ਪਾਠ ਆਧਾਰਿਤ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਤਲ) ਪਾਠ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2017, ਪੰਨਾ 13.
20. ਡਾ. ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ, ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਕਨਿਸ਼ਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1997, ਪੰਨਾ 32-33
21. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ (ਮੂਲ ਪਾਠ ਆਧਾਰਿਤ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਤਲ) ਪਾਠ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 24
22. ਹੀਰ, ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ, <https://youtu.be/GNkd9FCWGT0>, ਜਤਿਲਸ ਚੈਨਲ, 7 ਸਤੰਬਰ 2013
23. ਹੀਰ, ਅਬਿਦਾ ਪਰਵੀਨ, <https://youtu.be/xHuemSMsB8>, ਹਸਨਐੱਚਪੀ ਚੈਨਲ, 19 ਮਾਰਚ 2011
24. ਹੀਰ ਭਾਗ 1.1, ਇਨਾਇਤ ਹੁਸੈਨ ਭੱਟੀ, <https://youtu.be/sFoCGLQvIwc>, ਇਨਾਇਤ ਹੁਸੈਨ ਭੱਟੀ ਚੈਨਲ, 13 ਨਵੰਬਰ 2014.